

Gültəkin Abdullayeva
ADPU

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İFADƏLİLİYİN ROLU

Açar sözlər: *ifadəlilik, intonasiya, ifadəli nitq, obrazlı ifadələr.*

Keywords: *expressiveness, intonation, expressive speech, figurative expressions.*

Ключевые слова: *выразительность, интонация, выразительная речь, образные выражения.*

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, o cümlədən onların nitqinin ifadəliliyinin formalaşmasında ana dili dərslərinin tədrisi mühüm rol oynayır. Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məktəblərin qarşısında duran ən aktual və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Gənc nəslin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində gələcək uğurları məhz məktəbdən başlanır. İbtidai sinif şagirdlərində nitq mədəniyyətinin formalaşdırması onların öz fikir və hisslərini fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən aydın, dəqiq, məntiqli, obrazlı və emosional şəkildə ifadə etməsinə nail olmağı nəzərdə tutur.

Ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin əldə etdikləri ilkin oxu vərdişləri onların nitqini inkişaf etdirir, ədəbi biliklərə yiyələnmələrini təmin edir. Güclü təbiyə vasitəsi olan bədii əsərlər şagirdlərin təربiyəsində mühüm rol oynadığı kimi, təlim prosesində aparılan təربiyəvi işlər də öz növbəsində ana dili təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir. Azərbaycan dili dərslərlərinə daxil edilmiş poetik bədii nümunələr, çalışma, tapşırıq və test nümunələri elə seçilməlidir ki, onlar şagirdlərdə nitqi, bədii təfəkkürü inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də vətən sevgisi, vətənə, xalqa, dogma yurda bağlılıq, mənəvi təmizlik, xeyirxahlıq, əqidəlilik, halallıq hissləri, mərdlik, igidlik kimi müsbət keyfiyyətlər aşlasın. Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərin milli ruhda təربiyəsinə xidmət edən materialların oxunması onlarda milli kökümüzə, qəhrəmanlıq ənənələrimizə, adətlərimizə məhəbbət hissi, vətəni sevməyə, qorumağa qeyrət hissi təربiyə edir.

İfadəlilik nitqin həm yazılı, həm də şifahi forması üçün vacib keyfiyyətdir. Bu, yazanın və danışanın dil vahidlərindən və üslubi imkanlardan nə dərəcədə istifadə edə bilməsi ilə müəyyənləşir. Məntiqlilik və şərh olunan fikirlərin ardıcılığı nitqin hər iki formasında ifadəlilik yaradan amillərdir. Nitq bizim hər birimizin yazılı və şifahi danışığımızdır. Biz öz nitqimizi ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, qrammatik və üslubi normalarına uyğun qursaq da, “prosesdə olan dilimiz”, yəni nitqimiz tənəffüs, ton, fasilə, vurğu, sintaqm, orfoepiya və s. vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bunlar nitqin ifadəliliyinin psixolinqvistik vasitələri sayılır.

İfadəlilik nitqin digər normalarından daha genişdir, çünki düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, axıcılıq, rəvanlıq, məntiqlilik, orijinallıq və s. həm yazılı, həm də şifahi nitqdə (həm məntiqi, həm də ifadəli oxuda) özünü göstərir. Nəzərə alsaq ki, sözün hər bir səsinin sona qədər öz məxrəcəinə uyğun dəqiq səsləndirilməsi ifadəlilik yaradırsa, yaxud da məntiqli oxu prosesində mənanın çatdırılma-

sında, məsələn, frazemlər, aforizmlər, atalar sözlərinin rolu nəzərə alınrsa, deməli, səssiz oxuda da ifadəlilik ünsürlərindən istifadə olunur.

İfadəlilik xüsusi səhədir. Onu təkcə dil və nitqin atributları kimi deyil, həm də ana dilinin təzahürü kimi öyrənmək lazımdır. Ana dili isə əlifba, oxu, hüsnəxt, Azərbaycan dili və ədəbiyyatla birlikdə təsəvvür olunan təlim fənnidir. Nitqin ifadəliliyinin formalaşdırılmasına aیلədə yenicə dil açan uşaqlarla məşqlərdən və ya onların böyükkləri yamsılamlarından başlamaq lazımdır.

Nitqin ifadəliliyi kimi üslub baxımından ən müvafiq, ən uğurlu dil vasitəsinə tapıb işlətmək başa düşülür. Lakin nitqin ifadəliliyini onun düzgünlüyü və dəqiqliyindən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir. Məsələn, *O, ömrünü boş-boşuna keçirdi* cümləsi həm düzgündür, həm də dəqiqdir, lakin ifadəli deyildir. *O, ömrünü yelə verdi* cümləsi daha ifadəlidir. *Bizim eşqimiz xalq arasında məşhurdur, yaxud Bizim eşqimiz dillərə düşüb* demək olar, lakin S.Vurğun bunu daha gözəl, daha ifadəli demişdir: *Bizim eşqimiz bir el nağılıdır*.

A.S.Abdullayev nitqin ifadəliliyi məsələsilə bağlı belə yazır: "Azərbaycan dilində çətin tələffüz olunan söz birləşməsi, demək olar ki, yox dərəcəsinədir; bunun nəticəsidir ki, nitqimizdə müəyyən bir qəşənglik və rəvanlıq, səlislik hiss olunmaqdadır" [1]. Bu, əlbəttə, Azərbaycan dilinin ifadəliliyinə dəlalət edir.

İfadəlilik daha çox şifahi nitq üçün xarakterikdir. Onu yaradan vasitələrdən biri və başlıcası ədəbi tələffüzdür. Savadlı yazı üçün orfoqrafiya qaydalarına ciddi əməl etmək nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, düzgün danışq üçün də ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək bir o qədər vacibdir. Ədəbi tələffüz qaydaları dilimizin daxili qanunları ilə bağlıdır. Ona görə də dilimizin şifahi formasından istifadə edən hər kəs tələffüz qaydalarına düzgün əməl etməlidir [2].

Şifahi nitqdə ədəbi tələffüzə əsaslanan danışq, eləcə də oxu canlı, cazibədar, estetik cəhətdən təsirli olur. Bu normalar ünsiyyətdə anlaşmanı təmin edən başlıca vasitələrdəndir. Ədəbi tələffüz danışq və oxuya təbiilik, canlılıq, axıcılıq gətirir, onun estetik təsirini artırır, fikrin asan qavranmasını təmin edir. Sözlərin düzgün tələffüzü fikrin ifadə vasitələrindən daha çox məzmuna yönəldilməsini təmin etməklə nitqin asan anlaşılmasına və qavranmasına səbəb olur. Şagirdlər şifahi nitqin vurğu və intonasiya kimi ifadəlilik vasitələri ilə tanış olur, onlardan danışq, xüsusən oxu prosesində düzgün və yerində istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

Ədəbi tələffüz üzrə iş şagirdlərdə orfoqrafik vərdişlərin də inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin nitqində ləhcə, adi danışq dili və kitab tələffüzünə xas olan qüsurların dərindən kök salmasının qarşısı alınmalıdır. Belə tələffüz nöqsanlarının islahı qüsurlu ədəbi tələffüzün, düzgün deyilişlə yazılış arasında əlaqənin izahı isə orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Belə qüsurlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: **gəlcəm (gələcəyəm)*, **məhsul (məsul)*, **genə (yenə)*, **dəyşət (dəhşət)*, **mışar (mişar)*, **bına (buna)*, **möykəm (möhkəm)*, **anam (anəm)*, **ciyar (ciyə)*, **anıya (anaya)*, **nəniyə (nənəyə)*, **qəhrəmannan (qəhrəmandan)*, **başlıyır (başlayır)*, **şagirdi (şagirdidir)* [3].

Orta məktəb şagirdlərinin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların əksəriyyətinin oxusu və danışığı müasir tələblərə cavab vermir. Monotonluq, süstlük, həddindən artıq iti və ya yavaş sürətlə danışmaq, oxumaq, diksiyanın pozulması, kitab tələffüzü, intonasiya kasıblığı, ifadəlilik yaradan fonetik,

leksik, qrammatik normalara əməl olunmaması və s. qüsurlar şagird danışığı və oxusunda tez-tez müşahidə olunur. Bu qüsurlar, ilk növbədə, ibtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi üzərində məqsədəuyğun və sistemli işin aparılmaması ilə bağlıdır. İbtidai siniflərdə bədii əsərlər tədris olunarkən bədii ədəbiyyatın spesifikasi – obrazlılığı əksər hallarda nəzərdən qaçırılır; bədii vasitələr üzərində iş zəif aparılır, mətnlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tapılmasına diqqət yetirilmir. Müəllimlərin əksəriyyəri məzmunun dərk edilməsinə daha çox fikir verir, əsərdəki bədiiilik, obrazlılıq şagirdlərə çatdırılmır və mənimsədilmir. Şagirdlər oxuduqları bədii əsərlərin dilinin, onlardakı obrazlı ifadələrin, dəqiq, sərrast sözlərin bədii təsirini və gözəlliyini duymur, hiss etmir, nitqində onlardan istifadə edə və zövq ala bilmirlər.

Oxu prosesində materialın məzmununa, ayrı-ayrı obrazların daxili aləminə uyğun intonasiyanın seçilməsi mühüm məsələdir. Çalışmaq lazımdır ki, oxu prosesində şagirdlər obrazların əhvali-ruhiyyəsini, keçirdikləri həyəcanları, hissləri, psixoloji halları verə bilsinlər. A.N.Ostroqorskiyə görə, şagird mətnin məzmununu o zaman şüurlu, dərindən başa düşür ki, o, orada təsvir olunmuş obrazların daxili aləminə nüfuz edir, onların xarakterini, psixologiyasını, keçirdikləri hissləri, duyğuları görə bilir, onlarla birlikdə doğulur, yaşayır və inkişaf edir [4].

İntonasiyasız nitq yoxdur. Öz fikrini aydın və rəvan ifadə edə bilməyən insanın da danışığında, həmçinin yazılı nitqində müəyyən intonasiya vardır. Biz ürəyimizdə oxuyan zaman (səssiz oxuda) surətlərin hansı intonasiya ilə danışdığını duyuruq. Nəinki şifahi nitq, hətta intonasiyaca kasıb olan yazılı nitq də insanı yorur, onun məzmununa olan marağı azaldır. Dilin intonasiya vasitələri eyni zamanda həmin dilin ifadə vasitələridir. Həm də bu vasitələr dilin digər ifadə vasitələrindən zəngin və mürəkkəbdir. Nitqin intonasiyası həmişə onun məzmunu ilə bağlı olur. İnsanın əhatə olunduğu varlığa, hadisəyə, müsahibinə müəyyən münasibəti nitqdə intonasiya vasitəsilə ifadə olunur.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir, nitq prosesində rəngarəng mənə çalarlığı kəsb edir. İntonasiya çalarları vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər (məsələn, qorxu, qayğı, qərəz, qəm, çətinlik, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, məyusluq, nigaranlıq, həyəcan, təlaş, həvəs, təntənə, pərtlik, lovğalıq, laqeydlilik, sevinc, şübhə, təkəbbür) ifadə olunur. Danışan öz məqsədinə müvafiq olaraq intonasiya çalarlarından bu və ya digərini seçir. Ədəbi tələffüz və intonasiya iki müxtəlif psixoloji hadisə kimi nitqin komponentlərini təşkil edir.

Beləliklə, ifadəli oxuya və danışığa yiyələnmək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək isə insanın mədəni yetkinliyinin meyarlarından sayılır.

Ümumiyyətlə, ifadəlilik nitqin gözəlliyi, nitq seqmenti kimi ruha qida, ağıla kamillik gətirir. Ona görə də şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi sahəsində iş ana dilinin saflığı və inkişafı uğrunda aparılan mübarizənin tərkib hissəsidir. Nitqin ifadəliliyi nitq mədəniyyətinin əsas normalarından biri kimi qəbul edildiyindən onun nəzəri və təcrübi məsələlərindən ibtidai sinif müəllimləri baş çıxarmalı, bu sahədə elmi və metodik səviyyələrini yüksəltmək qayğısına qalmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
2. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986.
3. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər. Bakı: Maarif, 1996.
4. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə ifadəli oxunun təşkili. Bakı, 1984.

Summary

Gültəkin Abdullayeva

The role of speech expressiveness in the formational culture in primary classes

The article deals with speech expressiveness pupils in primary classes. It reveals the development of various forms of oral and written speech, the importance, in the formation of a culture of speech of pupils.

Резюме

Гюльтекин Абдуллаева

Роль выразительности речи в формировании культуры в начальных классах

Статья посвящена выразительности речи учащихся в начальных классах. В ней раскрывается развитие различных форм устной и письменной речи, значение, основные тенденции и последствия выразительного чтения в формировании культуры речи учащихся.

Rəyçilər: ped.f.d.Ş.Nəbiyeva, fil.f.d.Ş.Məmmədova/